

ҒТАХР 03.20 03.23.55, 13.41.09

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫ ЖӘНЕ САЯСИ БИЛІК: ӨЗАРА ҚАТЫНАСЫ ТАРИХЫ

Е.Қ. Күлдібаев¹, С.Д. Саркулова²

¹Т.ғ.к., доцент

²PhD

¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қ., email: sarkulova_84@mail.ru

Ресей империясында 1900-1917 жылдар аралығында қазақ тілінде жарық көрген кітаптардың идеялық мазмұны және соған сәйкес оның қоғамдық маңызы талдауға алынады. Қазақ кітаптарында көтерілген оқу-ағарту ісі мен жас ұрпақ тәрбиесі, қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік-экономикалық, дін, отбасы және салт-дәстүр мәселелері, сондай-ақ патшалық кезең тұсындағы қазақ кітаптарына қатысты жүргізілген іс-шаралар мен оның авторларының кеңестік жүйе жағдайындағы тағдыры зерттелді. Революцияға дейінгі қазақ кітабы қазақ халқының мол мәдени мұрасының үлкен бір бөлігі, қайнар көзі десек те болады. Қазақ кітабының тарихын одан әрі зерттей түсу, оның мазмұн-мағынасының халық арасына таралып, танылуына, бүгінгі кемеліне жеткен халқымыздың мәдениетінің, бүкіл ағартушылық ісінің түп көзін тану деген сөз.

Түйін сөздер: қазақ кітаптары, оқу құралдары, цензура, пантүрікшілдік, Қазан қаласы, Қазан баспаханасы, Мұсылман басылымдары

XX ғасыр басында патша үкіметі барлық өзінің қарамағындағы барлық территориялардағы баспаханаларды, литографияларды, фотоательерді, кітапханалар мен кітап дүкендерін қатаң бақылауға алып, олардың әрбір қадамы жайында дер кезінде мәліметтер алып отырды. Қазақстан губернияларында бар баспаханалар мен кітапханалар, кітап дүкендері есепке алынып, оның кімге тиістілігі анықталды. Мәселен, 1900 жылдың 12 қазанында Торғай облысының губернаторы Баспа ісіне байланысты Бас Басқармасына жіберген мәліметіне қарағанда облыста 8 кітапхана, 1 баспахана мен 1 фотография (Қостанай қаласында) барлығы айқындалған [1, 21-23-пп.].

Үкімет кітап сатылатын дүкендерді жіті тексеріп отырды. Тіпті кітап дүкенін ашпақ болғандар облыс губернаторынан арнайы рұқсат алуға тиіс болды. Мәселен, 1900 ж. 17 желтоқсанда Тобыл губерниясына қарасты Турин уезінің Дымкова болысының шаруасы, запастағы армия хатшысы С.А. Косарев Семей қаласында кітап, газет, журнал сататын дүкен ашуға Семей губернаторына өтініш түсірген. Оның бұл өтінішіне қоса полицмейстердің қызметін уақытша орындаушы Михайловтың полиция тарапынан оның дүкен ашуына қарсылық жоқтығын білдірген куәлігі қоса жіберілген [2, 1,2-пп.].

Дегенмен осындай мазмұндағы өтініштерді қарастыру өлкедегі жағдайларға байланысты кей уақыттарда ұзаққа созылып та кетті. Бұған себеп қазақтардың арасында ұлттық-діни қозғалыстың өрлеп кетуі болатын. Сонымен қатар бұл кездерде пантүрікшілдік идеяны насихаттаған кітаптар, газет-журналдар қазақ даласына небір жолдармен таралып жатқан еді. Көпшілік жағдайда кітап дүкенін ашпаққа ниеттенгендердің өтініші қанағаттандырылмады. Кітап дүкенін ашпақ болған Семей қаласының көпесі Ғұмар Халитовтың өтініші қабылданбаған [2, 3-п.].

Қазақ жеріне діни тақырыптағы кітаптардың көптеп таралуы патша үкіметін алаңдатпай қоймады. Осыған орай барлық облыс губернаторларына өз қарамағындағы өлкедегі барлық мұсылман тіліндегі әдебиеттерге мұқият болуын, кітап дүкендерінде пантүрікшілдік мазмұндағы кітаптардың сатылып кетпеуіне жол бермеуі қатаң талап етілді. Мәселен, Семей облысының әскери губернаторы құпия түрде 1901 ж. 18 қазанында Қарқаралы уезінің басшысы капитан фон Киницге жолдаған хатында оның Семейге жіберген қазақ тіліндегі кітапшасы барлық ру қазақтарын орыс үстемдігінен құтылуға және мұсылман билігін қалпына келтіруге шақырған үндеу екендігін айта келе, бұл кітапшаны қашан және кімнен тәркілеп алғандығы жөнінде мәлімет жіберуін талап еткен [3, 492-п.].

20 желтоқсанда осы хатқа орай капитан фон Киництен рапорт түсіп, бұл кітаптің қолына кездейсоқ түскендігін, қазақ тілін үйрену ниетімен өзінің тілмашы, кеңсесінің лауазымды кеңесшісі Бекметевтен қазақ тілінде кітаптар әкеліп бергендігін өтінгендігін, оның 22 кітап әкеліп бергендігін айта келе, солардың арасында осы кітаптың цензураның рұқсатынсыз басылғандығын байқағаннан кейін Бекметевтен аударып беруін өтініп, кітаптың «кәпірлерге» қарсы күреске шығуға шақырғандығын естігіндігін келтіреді.

Бекметев бұл кітапты нақты кімнен алғандығын есіне түсіре алмаған. Сұрау барысында ол бұл кітап әріпіне қарағанда (шрифт – С.С.) Константинопольде басылып, Ирбит және Қоянды-Бота жәрмеңкелері арқылы қазақтар арасына арзан бағамен, нақтылай айтқанда 15-20 тиынға сатылып, таралуы мүмкіндігін айтқан.

Уезд басшысы жәрмеңкелерді тексеру барысында сатылып жатқан кітаптардың арасында рұқсатсыз, арнайы цензурадан өтпеген кітаптарды байқамағандығын мәлімдеген. Рапортқа қоса Қоянды жәрмеңкесінде цензурадан өтпеген кітаптардың жоқтығын дәлелдеген анықтама тіркелген. [3, 50-53-пп].

Патша саясатына қарсы мазмұндағы кітаптардың таралып кетуінен қорыққан үкімет Семей облысындағы барлық кітап дүкендерін тексеріп, онда сатылатын кітаптар жайында мәлімет алған. Тексеріс барысында Семейдегі 2-ші гильді көпестер Қадыр Сейфуллин мен Ысқақ Негматуллин кітап дүкендерінде мұсылман кітаптарын сататындығы, бар кітаптары каталогқа тіркелетіндігі анықталды. [4, 1-3-п.].

Қазан қаласында басылып шығатын барлық шығыс тіліндегі кітаптардың мазмұнын қадағалау Қазан губернаторының бұйырығымен Н.И. Ашмаринға жүктелінді. [5, 7-п.] Қазан қаласындағы баспаханалардан басылуға өтініш етілген кітаптар арнайы бақылаудан өткізіле бастады. Нәтижесінде С.-Петербург цензура комитетінің шешімімен 1902 ж. сәуірінде қазақ және түркі тілдерінде шықпақ болған «Тухфету-ль-тәржімәсі», «Қисса Сал-Сал» және «Шежіре манзума» «Шежіресі анас ибн Мәлік» «Ки-табу-л-кабаир уа-с сығайыр» сияқты кітаптарды басуға тыйым салынды [6, 18-п.].

Барлық діни мазмұндағы кітаптарды шығару және сату мәселесі С.-Петербургтағы цензура комитетінің рұқсатымен ғана шешілді. Комитет цензурадан өткізгеннен кейін облыс губернаторына өтініш беріліп, оның да рұқсаты алынды. Жәрмеңкелердегі кітап саудасы да бақылауға алынып, арнайы сатуға рұқсат алынбаған кітаптар тәркіленіп отырды.

Мектеп, медреселерде оқытылып жатқан оқу құралдары да жіті тексеріске алынды. Семей облысының халық училищесінің инспекторы Злобин облыстың әскери губернаторына жіберген рапортында Семей медресесінен табылған арнайы рұқсаты жоқ 10 кітапты сыртқы істер департаментіне жібергендігін хабарлаған [7, 23-п.].

Қазақ балаларына арналған мектеп, медреселерде оқу құралдарының жетіспеуі оқу үрдісіне үлкен қиындықтар туғызды. Аударма комиссиясының 1904-1905 жылдардағы есебінде осы мәселе баса айтылып, Қазан баспаханаларынан «Қазақтарға арналған алғашқы орыс тілі оқулығы» мен «Қазақтар үшін орыс тілінің практикалық сабақтары», «Қазақтарға арналған әліппе» және т.б. шығарылғандығы келтірілді [8, сс. 31-34].

1906 жылдың 29 мамырында Қазандағы Баспа ісінің инспекторынан Баспа ісінің Бас басқармасына Қазан қаласында Баспа ісін бақылайтын арнайы цензуралық мекеме құруды ұсынды. Оның себебін шығыс тілерідне кітап, журнал, газеттердің көптеп шығарылуынан Н.И. Ашмариннің барлығын бірдей бақылауына мүмкіндігі болмай отыр деп түсіндірді [9, 1-2-пп].

1906 ж. маусым айындағы Баспа ісінің Бас басқармасына жіберілген хатта да Баспа ісі комитетін құру қажеттігі көтерілді [9, 4-п.]. Комитеттің құрамын бес адамнан бекітіп, оның әрқайсысының атқаратын қызметі де анықталды. Жалпы комитеттің төрағасы, орыс, татар, чуваш, бұратан, араб, парсы тілдерінде шығатын мерзімді басылымдарды қарайтын үш мүшелері және хатшысы, сонымен қатар орыс және татар баспаханаларын бақылайтын екі инспектор болу ұсынылды. Орыс тіліндегі шыққан басылымдарды бақылау инспектор А.В. Фроловқа жүктеп, оған жылына 2500 сом көлемінде жалақы төлеу, ал татар және чуваш тіліндегі басылымдарды мұғалімдер семинариясының тәлімгері Н.И. Ашмаринге ұсынып, оған да жылына 2500 сом көлемінде жалақы төлеу, егер де ішкі істер министрлігіне қызметке ауысқан жағдайға бұл қызметті қосалқы атқарып, 1800 сом көлемінде ақы төлеуді, татар, чуваш, араб, парсы тілдерінде шыққан басылымдарды қарауға

Қазандағы император университетінің монғол тілінің оқытушысы Н.Ф. Катанов келісім беріп отырғандығы, оған да 1800 сом көлемінде сыйақы төлеу қажеттілігі айтылды.

Ал комитеттің хатшылығы қызметін атқаруға Қазан оқу округының лауазымды кеңесшісі, 14 жылдай Қазандағы цензура және Баспа инспекторы бөлімінің хатшылық қызметін атқарушы А.Н. Антонов тілек білдіріп отырғандығын, оған 1500 көлемінде сыйақы төлеу мәселесін атап өтті. Комитеттің шаруашылық шығынына, атап айтқанда кеңсе, шаруашылық және күзетшілік шығындар 800 сом, ал ғимаратты жалдау және оның жылу жүйесіне 1000 сом көлемінде ақша төленетіні де ескертілді. Сонымен қатар баспаханалардың аға инспекторына 2000 сом көлемінде жалақы, бұратаналардың басылымдарын баспаханаларды бақылайтын инспекторға 1500 сом, осы тексеру орнындағы кеңсе және шаруашылық шығынына 600 сом, екеуінің жол сапарларына 400 сом көлемінде қаржы керектігі де баса айтылды.

Жоғарыда көрсетілген қызметтер мен оларға тағайындалатын жалақы мөлшерінің 1906 жылы Ішкі істер министрлігінде қарап, нақты шешім күтетіндеріне сенім білдірді [9, 6-7-пп.].

Қыркүйектің 12-де жоғарғы орынға Баспа ісі Бас басқармасының төрағасы Бельград Қазандағы Баспа ісінің Уақытша комитетін бекіткен жағдайда оның төрағасына 2500 сом, комитет мүшелеріне, нақтылай көрсеткенде, орыс тілді шығармаларды тексеретінге – 1800 сом, татар және чуваш тіліндегіні тексеретін мүшеге – 1800 сом, бұратана халықтар мен шығыс тіліндегіні бақылайтынға – 1800 сом, хатшыға – 900 сом, кеңсе және шаруашылық шығындарға – 600 сом, жалға және ғимаратты жылытуға – 600 сом, барлығын қосқанда бір жылға 10 000 сом ақша қажеттігін айтып хат жолдады [9, 12-п.].

1906 ж. 3 қарашасында Ішкі істер министрі П. Столыпиннің қол қоюымен Қазан қаласында Баспа ісі жөнінде Уақытша комитет құрылды. Оның төрағасы болып статистік кеңесші Пинегин, комитет мүшелігіне коллеждік кеңесші Фролов, Қазан мұғалімдер семинариясының тәлімгері Ашмарин, Қазандағы император университетінің монғол тілінің төрағасы, статистік кеңесші Катанов, хатшылығына Қазандағы цензура және Баспа инспекторы бөлімінің хатшылық қызметін атқарушы А.Н. Антонов бекітілді [9, 17-п.].

Комитет құрылысымен Қазан қаласындағы барлық баспаханаларға Уақытша комитеттің құрамы және оның атқаратын қызметі жөнінде ақпараттық хат түсіп, баспаханада шығарылған барлық басылымдардың 10 данасын міндетті түрде комитетке жіберу талап етілді. Сонымен қатар комитетке әр басылымның мазмұны, жалпы данасы туралы анықтама қоса жіберілуге тиісті болды. [9, 24, 26-п.].

Комитет әр баспаханаларға басылуға түскен басылымдардың қолжазбаларын да жіті тексерістен өткізді. 1907 ж. 12 мамырда құпия түрде Қазан губерниялық жандарм басқармасы қазақ тіліндегі қолмен жазылғандарды комитетке жіберіп, оның қауіптілігі бар ма, жоқ па анықтап беруін өтінген. [9, 41-п.] Жіберген 6 қолжазбаға комитет мүшесі профессор Н.Ф. Катанов 15 мамырда пікір берген. Бірінші қолжазба бойынша, Баянауылдан келген жеке хаттардан тұратындығын, қазақ жеріне қара шекпендер келгеннен бері қазақтардың жері азайып кеткендіктен Омбы генерал-губернаторына жер мәселесі бойынша барғандығы жайында жазылғандығын, хаттың ешқандай да қауіптілігі жоқтығын айтса, ал екінші хат Қожа Ахметке арнап жазылғандығы, денсаулығы мен жағдайының жақсылығы жайында ғана айтылғандығын, 3-ші қолжазбаның қазақтардың орыс бодандығына өткенге дейін еркін өмір сүріп, 1731 жылдан орыстарға қарағаннан бері қоныстанушы орыстардың легі көбейіп, қазақтар оларға кіріптарлыққа түсіп, өз діндерін ұмытып бара жатқандығы айтылғандығын көрсете келе, бұл қолжазбаның да еш қауіптілігі жоқтығына сендірген.

Төртінші Әмірхан Жандыбаевтың «География, жерді сипаттау» деп аталатын қолжазбасы жалпы географияға қысқаша сипаттама беретіндігін, бесіншісі, Жүсіп Кәфяевтің қолжазбасы, рақымдықтың мәнісін, халиф Әли туралы рухани-адамгершілік мазмұнды құрайтындығын келтірген [9, 42-43 пп.].

Кітап дүкендерін тексеру барысында кей жағдайларда цензура рұқсат етпеген, Сот Палатасы қолданыстан алып тастаған кітаптар мен журналдар табылып жатты. Мәселен, ерекше тапсырманы орындаушы аға шенеунік Запаловский Семей қаласындағы Косаревтің дүкенін тексеру барысында Ресейдегі ірі қалалардағы баспаханаларда басылып шыққан революциялық пиғылдағы 90 түрлі басылымдар, кітаптар мен кітапшаларды тәркілеп алған [10, 7-12-пп.].

1908 жылдың басында Қазан баспаханасынан 1907 ж. қазақ тілінде шыққан барлық кітаптар тексеріліп, бұлардың ішінде «Сабах», «Қисса-и хазірет Ғали», А.В. Алекторовтың «Қырғыз

хрестоматиясы» «Қисса Зарқұм» сияқты кітаптар Уақытша комитеттің арнайы рұқсатымен шығарылғаны анықталған [11, 107-120 пп.]. Жалпы Уақытша комитеттің есеп мәліметінде 1907 жылы Қазан баспаханаларынан қазақтардың 19 кітабы жарық көргендігі жайында келтірілді. Оның 1-і халық оқуына арналған кітап, 4-і діни-адамгершілік, 1-і балаларға арналған, 1-і ғылыми мазмұнда болған.

Комитет мүшелері әрбір кітаптың ішкі мазмұнына ерекше мән берді. Н. Катановтың құзырына түскен Шарафтың «Насихат қазақиясы» сенімсіз кітап ретінде басудан шеттетілген. Оның себебін Н. Катанов 1908 ж. 8 ақпанда Уақытша комитеттің төрағасы М.Н. Пинегинге жолдаған хатында айқын ашып көрсетті. Кітап қолжазбасын 28 қаңтарда ішінде орыстарға қарсы жазылған мәтін үшін қайтарылған. Оның көрсетуінше, қайта түскен қолжазбадағы сол мәтін алынып тасталынбаған. Н. Катанов қолжазбаны басу, баспау мәселесін комитет төрағасының құзырына тапсырады [12, 15-19пп.].

Қазан баспаханасынан басылып кеткен кітаптар жайында да комитет мүшелері пікірлер жазып отырды. Қазандағы Шараф баспаханасынан шыққан Нияз Мұхаммед Сүлейменовтың «Айна» деп аталған қазақ кітабына профессор Н.Ф. Катанов пікір жазып, онда кеткен бірнеше қателіктерді көрсеткен. Мәселен, 8-бетте, надандық бізді (қазақтарды) бізге тиіселі жерімізден және суымыздан айырды. Бұл тіпті миссионерлерге «қырғыздар – мұсылмандар емес, шамандар» деп біздің дінімізді күлкіге айналдыруға мүмкіндік берді. Осының арқасында біз Мемлекеттік Думасыз қалдық (біз оған өз өкілімізді сайлай алмадық). Бұдан кейін 17-ші және 23-ші беттерде де осындай мазмұндағы сын көтермейтін сөздердің жазылып кетуін келтірді. Жалпы Н. Катановтың бақылауынан 1908 жылы Қазанда шығарылған шығыс тілдеріндегі 456 кітап өткен [13, 1-п.].

1908 жылы 24 маусымда Уақытша комитетке татар-қазақ тілінде «Пржевалдық татар мен қырғыздардың қоғамының» есебінен «Шараф» баспаханасында басылып шыққан «Пираддар» («Фирядлар») деп аталған 54 беттік кітаптың қауіптілігі жөнінде Н. Катановтан мәлімде түсті. Өлеңмен жазылған кітаптың 8-10 беттерінде революциялық пиғылдағы жолдардың барлығы айқын келтірілді. Онда орыстардың тұрғылықты халықты жерінен ығыстырып отырғандығын, енді олардың бұл қыспағына төзбей ояну қажеттігін көтерген дейді [14, 4-5-пп.]. Бұдан кейін Шараф баспаханасынан кітаптың 1500 данасы тәркіленіп алынып, бұл кітапты таратқандарға Қылмыстық Заңның 129 бабының 6-тармақшасы және 103-бабы бойынша іс қозғалатын болды [15, 35-п.].

Баспа ісі жөніндегі Уақытша комитеттің төрағасы М. Пинегиннің Қазан губернаторына жазған рапортында Ғабдұлмановтың қол қоюымен «Пржевалдық татар мен қырғыздардың қоғамының» есебінен «Шараф» баспаханасында басылып шыққан «Пираддар» («Фирядлар») деген кітаптың тәркіленіп алынып, оның авторы 129 бабының 6-тармақшасы және 103-бабы бойынша сот жауапкершілігіне тартылғандығын келтірді. Кітапшада Жоғары мәртебеліні балағаттаған, орыс үкіметіне қарсы күреске шығуға шақырған делінді [15, 8-п.].

Қазан полициясы бұл татар-қазақ тіліндегі кітаптың 2250 данасын тәркілеп алған.[15, 36-п.] Саяси қауіпті кітап шағырғаны үшін 1908 жылдың 25 маусымында Қазан губернтаорының 5876 нөмірлі қаулысы бойынша Шараф баспаханасы жабылды [16, 35-п.].

Уақытша комитеттің Қазан Сот Палатасы прокурорына жазған хатында кітаптың ішіндегі Жоғары мәртебеліге тіл тигізген, қазақтарды орыстарға қарсы күреске шақырған өлеңдердің көптігін айта келе нақтылай мысалдармен көрсетеді. Мәселен, 30-шы өлеңде «Ояныңдар, менің ағаларым, ояныңдар! Кетті сендерден қоян бақыты! Жиналыңдар, біз кетеміз жиналыңдар!» деген жолдардың барлығын, ал 31-ші өлеңде «европалықтар бізді жеп, артықтарын сатып, жақсы киім киінуде. Табаққа әбден тойып, асқазандарын кампитқан олар мұсылмандардың төбесіне отырып, дегенін істейді» деген жолдардың барлығын да ашық келтіреді [17, 40-41-пп.].

Осы кітаптан кейін Шараф баспаханасынан басылып шыққан барлық кітаптардың мазмұны тексеріске алынды. Н. Катанов баспаханадан шыққан Қасым Бұлхайыровтың «Қасым Бұлхайырұлының зынданда жатып айтқаны» деген кітабынан да орыстарға қарсы айтылған жолдарды тапты. Кітапқа берген пікірінде 18 бетте Қасым Бұлхайырұлы бір орыс байын тонау кезінде өлтіріп алғаны үшін каторгаға жіберіліп, оны тінткен орыс шенеунігі абақтыға жабар кезде: «Оңбаған, жексұрын қырғызды (қазақты – С.С.) апарыңдар да қарағы қапасқа қамандар!» деген сөздің, ал 17-бетте Қасым қамауда жатқан кезінде «Содан бері біздің қазақтар орыстарға тәуелді болып, турашыл, әділ көптеген жақсы адамдар олардың қапасына түсті», «Бір кездерде сұлтан аға едім, опасыз орыстар уымен шақты» деген өлең жолдарының барлығын келтірген. 1908 ж. 3

қыркүйегінде кітаптың барлық даналарынан қауіпті деген 17, 18 беттері жұлынып алынып тасталынды [18, 27-п.].

Патша үкіметіне тіл тигізерліктей кітаптардың баспаханалардан шығып кетуі алдағы уақытта барлық баспа ісіне қатаң бақылау орнатуды талап етті. Баспаханалар шығаратын немесе шығуға дайындап жатқан кітаптары жайлы Уақытша комитетке хабарлап отырды. Мысалы Ағайынды Әулие Гурия аударма комиссиясы 1907-1908 жылдары дайындалып, басуға әзір тұрған қазақ тіліндегі кітаптар жайында есеп берген. Аударма комиссиясы бұратаналар үшін екі бағытта: діни-өнегелі кітаптар және оқулықтарды айналысып отырғандықтарын, оның біріншісін Православие миссионерлік қоғамы қаржыландырып, ал екіншісі тікелей Халық Ағарту министрілігінің қаржысымен жасалып отырылғаны келтірілді [19, сс. 19-22].

Шығып жатқан кітаптардың мазмұнын Уақытша комитет мүшелері тексеріп үлгермеді. Н. Катанов 1907 жылдың қаңтарынан желтоқсанына дейінгі аралықта араб тілінде – 305 парақ, араб және орыс тілдерінде – 73 парақ, араб және татар тілдерінде – 78 парақ, араб және түрік тілдерінде – 19 парақ, башқұрт тілінде – 9 парақ, шағатай тілінде – 13 парақ, қазақ тілінде – 43 парақ және тағы басқа тілдерде барлығы 1349 парақ тексергендігі жайында есеп берген.[20, 9-10-пп.] Уақыттың тығыздығы мен шығарылатын басылымдардың көбінен комитет мүшелері қарап үлгермей жаттық Сондықтан ол комитет төрағасына Қазан мұғалімдер семинариясының оқытушысы, араб, парсы, түрік және татар тілдерінің білгірі Богдановты қызметке тарту мәселесін көтерді.

Комитет төрағасы Баспа ісінің бас басқармасына жазған ұсыныс хатында Д. Богдановты жақсы танитындығын, бұратаналар баспасын комитет мүшелері Ашмарин мен Катановтың шығатын баслымдардың көптігінен үлере алмай жатқандығын айтып оны комитетке қосымша мүше ретінде алуға қарсы болмауларын өтінді.[20, 11-12-пп.] Оның өтініші қанағаттанып Д. Богданов комитетке мүше ретінде қабылданды. 1909 жылы 18 шілдеде комитет төрағасы М.Н. Пинегинге мұсылман баспасы туралы жазған хатында Қазанда шығатын басылымдарға қарағанда Орынборда шығатын «Вакт», Бақшасарайда шығатын «Тәржіман» газеттерінде мұсылмандардың ойлары ашық жазылатындығын, Н.И. Ашмарин мен Н.Ф. Катановтың мұсылмандарға қатысты ойлары өзінен қарағанда беделді екендігін айта келе, оның себебі өзінің комитетке ғана мүше болғандығынан деп түсіндірді [21, 16-17- пп.].

1909 жылы Қазандағы Баспа ісінің уақытша комитетінің тексерісінен 3, 115, 871 данамен әр түрлі уақытта шыққан 449 кітап өтті. Мазмұнына қарай бұл шығармалар екіге бөлініп, оның біріншісі, діни-өнегелі кітаптар делініп, 1, 266 101 дана 137 кітаптар мен діни мазмұндағы мұсылман мектептеріне арналған 70 оқулық, жалпы 207 атаудағы кітаптар қарастырылған. Аталмыш кітаптар не араб тілінде немесе араб-татар тілінде басылған.

Құжатта көрсетілгендей, комитеттің тексерісінен осы жылы қырғыз (қазақ) тілінде 1,6 □ (19 кітап – С.С.) кітаптар шығарылса керек. Басым көпшілігі өлең және тақпақ түрінде жазылған бұл кітаптар қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрыпына арналды. Мұсылман басылымдарынан ескі мен жаңа бағыт арасындағы күрес барысының аңғарылатындығы айтылды. Мәселен, ескі бағыттағылар діни оқу жүйесін ғана қолдауды көтерсе, ал жаңа бағыттағылар осы кітаптары арқылы мектептердегі оқу жүйесін заман ағымына сай құруды насихаттап, жаңаша білім алуға шақырғандығы келтірілді. Жалпы, комитет халық арасына кең тарап, оқылатын мұсылман кітаптарын екі категориямен көрсеткен. Оның біріншісіне батырлықты көрсететін «Батыр Герей және оның көркем әйелі София», «Ораз молла», «Шәкір Шәкірат», «Кесік бас» және тағы басқаларды атаса, ал екіншісіне жаңашылдардың орыс басылымдарынан алып, аударған «Холера туралы», «Дифтерит», «Үй дәріханасы» және т.б. халыққа аса қажетті кітаптар екендігін атаған. Бірінші категориядағы кітаптар ең көп мөлшерде (7-12 мың) шығарылып отырғандығы, сонымен қатар қазақ тілінде діни кітаптардың шығарылымының жоғарылығы да баса келтірілді.

Қорыта айтқанда комитет Қазаннан шығып жатқан кітаптардың арасында орыс мерзімді басылымдарында жазылып жатқан түрлі қауесеттерді жоққа шығарды [22, 3-12-пп.]

Комитет қатаң түрде баспаханалардан шығатын кітаптардың есебін алып отырды. Оның ішінде қанша кітап мұсылман немесе орыс тілдерінде шыққандығы нақты санмен көрсетілуге тиіс болды. Қазан университеті баспаханасының есебі бойынша 1909 жылдың желтоқсаны мен 1910 жылдың қазанына дейінгі аралықта қазақ тілінде 9 кітаптың шыққандығы айтылып, әр кітаптың нақты қанша данамен шығарылғандығы келтірілді. Мәселен, қазақ тіліндегі 36-беттен тұратын «Балаларға қираат» кітабының 1-ші бөлімі 5000 данамен, ал 52-беттік 2-ші бөлімі 4800 данамен, 54-

беттік «Қисса Жомарт» 1200 данамен, М. Қалтаевтың 16-беттік «Қазақ айнасы» 1200 данамен шығарылған [23, 2-п.].

1910 жылы Омбыдағы Абдулкерім Меджидевтің Қазан қаласындағы ағайынды Кәрімовтар баспаханасынан шыққан 26 беттен тұратын «Қазақ шәкірттеріне ғадие» кітабы да бақылаудан өтіп, бұл кітап жөнінде Н.Ф. Катанов қорытынды жасады. Ол өлеңмен жазылған кітаптың бірнеше бетінде үкімет саясатына қарсы жазылған сөздердің барлығын нақты көрсетті. 13-беттегі өлеңнің 11 шумағында бұрындары емін-еркін көіп өмір сүрген қазақтардың жерін орыстар келіп алып, қалалар салып, болыстық билікке орыстарды отырғызбақтығын, ал 12-шуақта (13-14-бб.) сағымға сенбей, жер мен судан айырылып, кедейленген халыққа қолөнер үйренуден ұялай, бақташылық пен күндікке жалданбай, көзді ашып, қайғыға салынбау керектігін, 13-шумақта құлази бермей, бірге қол ұстасып алға қарай жүруді, ал одан кейінгі 16-17-беттерінде ишан, молдалардың өздерін бейшара көрсетіп, ауыл-ауылдарды аралап, халықтың санасын улап отырғандығын, сондықтан оларға бағындай, айтқанына сенбеу керектігі айтылғандығы келтірілді [24, 49-59-пп.].

Қазақ кітаптарының арасынан М. Дулатовтың Орынбордағы «Вакт» баспаханасынан шыққан «Оян, қазақ!» кітабы патша үкіметі саясатына қарсы шыққан кітап ретінде сынға алынды. Өлеңмен жазылған кітаптың 6 бетінен бастап 64 бетіне дейінгі аралықтағы жолдар орыстарға қарсы жазылған деп көрсетілді. Ол өз ақылымен өмір сүрген малын өсірген қазақтардың жеріне 1731 жылы орыстар келіп, бірте-бірте отарлап, 1868 ж. барлық жерін қазына жеріне айналдырып, кіріптар қылып дінге де қысым жасағандығын, енді бұған төзбей оянып, күреске шығу керектігіне үндегендігі айтылды.

Кітапқа сыни пікір берген Н.Ф. Катанов та М. Дулатов 3-4 беттеріндегі алғы сөзінде көшпелі халыққа қазақтардың орыс бодандығына түскеннен бері жері кетіп, тіл күрмеліп, діні қысымға ұшырап отырғандығын айтып, босқа жатпай басты көтеріп, оянуға шақырғандығын келтіре отырып, басқа беттерінде де орыс үкіметіне қарсы жазылған деген тұжырым жасады [24, 49-59-пп.].

1910 жылдың басында православтік миссионерлік қоғамы Қазан қаласында орыс және Приволжье, Сібір және Кавказдық бұратаналар тілінде хронологиялық каталог шығарылып, 1862-1910 жж. қазақ тілінде шыққан 51 кітап атауы енгізілді [25, сс. 12-14].

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 25-қор, 1-т. 612- іс.
- 2 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 1-т. 506- іс.
- 3 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 359- іс..
- 4 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 507- іс.
- 5 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 13-іс.
- 6 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 16-іс.
- 7 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 513- іс..
- 8 Отчет Переводческой комиссии (Братства Св. Гурия) с 1 января 1904 г. По 1 мая 1905 г. (1906 г.). – Казань, 1905
- 9 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 50-іс.
- 10 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 543- іс.
- 11 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 4-т. 6735-іс.
- 12 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 104-іс.
- 13 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 124-іс.
- 14 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 1- қор, 4-т. 3764-іс.
- 15 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 115-іс.
- 16 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 1- қор, 4-т. 1688-іс.
- 17 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 115-іс.
- 18 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 107-іс.
- 19 Издания Переводческой комиссии при управлении Казанского учебного округа. Казан, 1907
- 20 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 110-іс.
- 21 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 134-іс.
- 22 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 150-іс.
- 23 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 1- қор, 4-т. 4502-іс.
- 24 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 969- қор, 1-т. 47-іс.

25 Хронологический каталог изданий Православного Миссионерного общества □ Братства Св. Гурия на русском и на языках инородцев приволжских, сибирских и кавказских. С 1862 г. По май месяц 1910 г. Казань, Центральная типография, 1910

КАЗАХСКИЕ КНИГИ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Е.К. Кулдибаев¹, С.Д. Саркулова²

¹к.и.н., доцент

²PhD

¹Казахская национальная академия искусств имени Т. К. Жургенова

²Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, г. Алматы, email: sarkulova_84@mail.ru

В статье анализируется идеологическое содержание книг, изданных в Российской империи на казахском языке с 1900 по 1917 год, их социальная значимость. В казахской просветительской литературе поднимались вопросы образования и воспитания молодого поколения, политические и социально-экономические аспекты казахского общества, религии, семьи и традиций. Дореволюционная казахская книга является важной частью обширного культурного наследия казахского народа. Дальнейшее изучение истории казахской книги - это признание сущности и значимости казахского народа, признание культуры современной нации, суть всей образовательной работы.

Ключевые слова: казахская книга, учебные пособия, цензура, пантюркизм, Казань, Казанское издательство, мусульманские издания

KAZAKH BOOKS AND POLITICAL POWER IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY: THE HISTORY OF RELATIONS

E.K. Kuldybaev¹, S.D. Sarkulova²

¹Cand. Sci. (History)

²PhD

¹Kazakh National Academy of Arts named after TK Zhurgenov

²Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: sarkulova_84@mail.ru

The article analyzes the ideological content of books published in the Russian Empire in the Kazakh language from 1900 to 1917, their social significance. In the Kazakh educational literature issues of education and upbringing of the younger generation, political and socio-economic aspects of the Kazakh society, religion, family and traditions were raised. The pre-revolutionary Kazakh book is an important part of the vast cultural heritage of the Kazakh people. Further study of the history of the Kazakh book is a recognition of the essence and significance of the Kazakh people, recognition of the culture of the modern nation, the essence of all educational work.

Keywords: Kazakh book, teaching books, censorship, pan-Turkism, Kazan, Kazan publishing house, Muslim publications